

De plantengroei, Ron van het Veer

“Onderzoek 2003”

Tussen meel, cacao en opdringerige huizen

Bij een oppervlakkige eerste verkenning van het Wormer- en Jisperveld, bijvoorbeeld wandelend langs de zuidzijde van de Poel, krijg je niet echt de indruk dat het hier om een gebied met een unieke plantengroei gaat. Maar wie wat nauwkeuriger kijkt, zal toch moeten erkennen dat zelfs langs de Poel al heel wat interessants te vinden is. Dieper in het veld, langs de vele slootjes en eilandjes, zijn nog meer bijzondere plantensoorten te vinden. Ingeklemd tussen soortenarme weilanden en wat geriefbosjes liggen smalle rietkragen met zeldzame orchideeën, veenmostapijten en kleine heideveldjes. Als stille getuigen van de eens zo gevaarlijke Zuiderzee komen in het gehele gebied, en vooral in het noordoostelijk deel van de Schaalsmeer, nog allerlei brakwaterplanten voor. Het Wormer- en Jisperveld is vergeleken met een ‘zoetwater-veen’ zoals de Kortenhoefse en Ankeveense plassen, relatief arm aan soorten. Het bijzondere kenmerk van het Wormer- en Jisperveld is dan ook niet de soortenrijkdom, maar het voorkomen van plantensoorten die vooral langs de kust voorkomen. Alhoewel het water sinds 1932 flink verzoet is, komen er nog steeds karakteristieke soortencombinaties voor die elders in Europa zeer zeldzaam zijn of zelfs in het geheel niet voorkomen. Een kenmerk van een brakwaterveen is bijvoorbeeld het vrijwel ontbreken van algemene plantensoorten uit het zoete water. Soorten als pijpestrootje, hennegras, scherpe zegge en moeraszegge, komen in het gebied niet of nauwelijks voor. Hun plaats wordt ingenomen door reukgras, gestreepte witbol, oeverzegge en valse voszegge. Een andere opvallende plant is de ruwe bies, een biesachtige brakwaterplant die opvalt door zijn grijsgroene stengels en in staat is om smalle sloten tot drijvende plantenmatten om te vormen.

In dit gedeelte van het themanummer zal worden ingegaan op de bijzondere omstandigheden welke ertoe hebben geleid dat het veenweidelandschap van het Wormer- en Jisperveld zo’n geheel eigen flora herbergt. Behalve de flora worden ook de belangrijkste vegetatietypen van het Wormer- en Jisperveld besproken.

Door mensen afgebroken en weer opgebouwd

Het huidige veenweidegebied van midden Noord-Holland is een relatief jong landschap dat volledig door toedoen van de mens is ontstaan. Oorspronkelijk was het een zeer groot getijdengebied dat zich omstreeks 4000 v. Chr. uitstreckte van de Biesbosch tot aan Wieringen. Door het afnemende tempo van zeespiegelstijging ontstond in het ondiepe waddengebied een laagbegroeide kwelder met lamsoor, engels gras en zeealsem. Na verloop van tijd groeiden de aan de kust gevormde, tien meter hoge duintjes aan elkaar en vormden een natuurlijke zeewering. Hierdoor begon zich in het beschermde kweldergebied onder invloed van zoet water uit rivieren, een uitgestrekt rietmoeras te ontwikkelen. Omstreeks 3300 v. Chr. had zich in de Zaanstreek en het Ilperveld een brakwatermoeras ontwikkeld met soorten als heemst, harig wilgenroosje, waterzuring, bitterzoet en haagwinde. Door de toenemende isolatie van het brakke water kwam het moeras steeds meer onder invloed van het regenwater en verzoette langzaam. Achtereenvolgens ontstond er een kruidenrijk rietmoeras met koekoeksbloem en moerasrolklaver, een veenmosmoeras en een open hoogveen-berkenbroek met bruine snavelbies en zachte berk. Dit hoogveen-oerbos wordt nogal eens vergeleken met de huidige berkenbosjes, maar het zal duidelijk zijn dat behalve de zachte berk er van een verdere vergelijking geen sprake kan zijn. Immers, het oerbos van de Zaanstreek ontwikkelde zich in

een verzurend en zeer grootschalig moeras, dat steeds meer het karakter van een hoogveen begon te krijgen. Bosvorming in de huidige veengebieden vindt echter onder veel voedselrijkere omstandigheden plaats, en zal vrijwel altijd leiden tot een voedselrijk berkenbos.

Het hoogveen-oerbos hield zo'n honderdvijftig jaar stand en ging onder de toenemende invloed van het voedselarme regenwater tenslotte over in een uitgestrekt kusthoogveen. Dit nu zeer zeldzame hoogveentype bedekte van ca. 2800 v. Chr. tot 800 na Chr. grote delen van de Zaanstreek. Het veen groeide zelfs zo hoog op (waarschijnlijk ca. 3 m boven zeeniveau) dat het tijdens stormvloeden vrijwel nooit meer werd overstroomd.

Voor permanente bewoning was het hoogveen van de Zaanstreek veel te nat; nederzettingen kwamen alleen op de zandige kreekoevers in de buurt van Assendelft voor. De bewoners moesten hebben uitgekeken op een uitgestrekt en vlak veengebied, waar vooral veenmossen en heideplanten groeiden. Her en der kwamen kleine berkjes en wat gagelstruweel voor, maar voor de rest was het veen vrijwel boomloos. Langs de grillige veenriviertjes groeiden wat kleine berkebosjes. Meer uitgestrekte elzen- en berkenbossen bevonden zich langs de voedselrijke oevers van grotere rivieren en kreken, zoals de Amstel en het krekensysteem van Uitgeest.

Rond de negende eeuw trad in het ongerepte veengebied een drastische verandering op. Waarschijnlijk gedreven door aanhoudende droogte, trokken bewoners van de aangrenzende zandgronden het veen in. Om in hun levensonderhoud te voorzien hielden de bewoners koeien, varkens, geiten en schapen. Er werd volop gevisst en op de zandige kreekoevers en de drogere delen van het hoogveen werden gerst en huttentut verbouwd.

Het is waarschijnlijk vooral de veenakkerbouw geweest waardoor het hoogveenlandschap is ten onder gegaan. Graanbouw vereist namelijk droge grond en om dit te bereiken moet het veen ontwaterd worden. Hiervoor werd haaks op de veenriviertjes een ontwateringssysteem van sloten en greppels gegraven. Drooggevallen veen gaat echter inzakken door klink. Nog ingrijpender is de bodemdaling welke wordt veroorzaakt door schimmels en bacteriën. Deze kleine organismen zetten de dode plantenresten, waaruit het veen is opgebouwd, om in waterdamp en koolzuurgas (oxydatie). In een nat hoogveen is de afbraaksnelheid laag en houdt het gelijke tred met de aanwas van het veen. Maar in verdroogd veen kan door oxydatie het veen zeer snel dalen: meer dan twee meter binnen een halve eeuw! Voor akkerbouw wordt het veen dan te nat, zodat men al heel snel moest overschakelen op veeteelt. Om toch nog graan te kunnen verbouwen werden nieuwe, hoger gelegen delen van het veen ontgonnen. Door de voortschrijdende ontginning zakte het veengebied binnen 250 jaar tot aan het zeeniveau, waardoor het kwetsbaar werd voor overstromingen. Grote stukken land werden tijdens storm al snel een prooi van de oprukkende Zuiderzee. Overal groeiden kleine meertjes uit tot forse waterplassen. Om het land te beschermen tegen al deze wateroverlast werden dijken opgeworpen en sluisjes aangelegd. Pas in de zestiende eeuw was men in staat om met behulp van molens het verloren gegane land weer deels terug te winnen.

Dat de Hollanders hierdoor de zee de baas werden en uit water land konden maken is wereldwijd bekend geworden. Maar dat men eerst door eigen toedoen het land verloor, wordt er meestal niet bijverteld. Sterker nog: in de zeventiende eeuw werden weer nieuwe meren gecreëerd door de commerciële turfwinning, zoals rond Ankeveen en Kortenhoef.

Brakwaterplanten

Na de daling van het hoogveen werd het Zaanse land eeuwenlang overspoeld met zout of brak water vanuit de Zuiderzee of het IJ. Kleine meertjes met namen als Braak, Breek en Kolk blijven ons herinneren aan de gruwelijke dijkdoorbraken en overstromingen. Door de aanleg

van de Afsluitdijk in 1932 werd aan deze overstromingen een halt toegeroepen en verzoette het brakwatergebied. Hierdoor is het zoutgehalte van het water bijna tien keer zo laag geworden als voor de afsluiting.

Ondanks de opgetreden verzoeting ontbreken in midden Noord-Holland nog vele kenmerkende oever- en waterplanten van het zoete water. In het Wormer- en Jisperveld zijn soorten als watergentiaan, waterlelie en gele plomp afwezig, terwijl kikkerbeet, waterscheerling en kalmoes er ronduit zeldzaam zijn. Echt rijk aan waterplanten is het gebied allerm minst. Plaatselijk steken de witte bloempjes van de stijve waterranonkel boven het water uit en op een enkele plek groeit nog wat groot nimfkruid. Vroeger moeten de sloten die op de Noorderganssloot uitkwamen vol hebben gezeten met deze stekelige waterplant, getuige het volgende verslag van Johan Dijk uit 1939:

“Het groot nimfkruid werd dit jaar voor het eerst waargenomen in een ondiepe sloot bij het Zwet. In de eerste dagen van augustus breidde het zich sterk uit, terwijl omstreeks halverwege die maand bijna alle sloten in de buurt ermee begroeid waren. Vooral in de sloten ten noorden van de Noorderganssloot, die ondiep zijn, groeit het veel, evenals tussen Merken en Noorderganssloot; in diepe sloten alleen langs de randen. Dit jaar werd ‘t voor ‘t eerst ook ten zuiden van het Zwet gevonden, in de sloten naar ‘t dorp Wormer.”

De schrikbarende achteruitgang van het groot nimfkruid in de Zaanstreek wordt vaak toegewezen aan verzoeting, maar dat is zeer zeker niet het geval. De ware boosdoeners zijn de algen. Door de toegenomen organische vervuiling zijn de algen zo sterk toegenomen, dat het zicht nauwelijks meer dan tien cm bedraagt. In een dergelijke troebele omgeving houden alleen grof hoornblad en schedefonteinkruid het nog uit, de andere waterplanten zijn uit deze ‘erwtensoep-woestijn’ al lang verdwenen. Tegenwoordig is de waterkwaliteit aanzienlijk verbeterd en is het groot nimfkruid weer in een enkel helder slootje gesignaleerd. Zodra het zicht in de vele twintig tot vijftig cm diepe polderslootjes is verbeterd, zal de soort zich ook hier wel weer gaan vestigen.

Eén van de opvallendste en meest bedreigde brakwaterplanten groeit in het voorjaar langs enkele voedselrijke rietkragen; het is het witbloemige echt lepelblad. Helaas is ook bij deze plant het aantal vindplaatsen sinds de oorlog gestaag achteruitgegaan. Deels komt dit door de verzoeting, maar ook veranderingen in het traditionele beheer zijn hier debet aan. Vroeger werd tijdens het schonen van de slootoever een dunne baggerlaag opgebracht, welke een kleine hoeveelheid subfossiel zout bevatte. Langs de randen van de gemaaide rietkragen stond daar dan het lepelblad uitbundig te groeien. Nu worden de rietkragen op veel plekken niet meer gemaaid en is het schouwbeheer verdwenen. Het rietland is hierdoor hoog opgeschoten en het lepelblad krijgt nog maar mondjesmaat de kans om in deze donker geworden omgeving te kiemen. Op plaatsen waar het oude beheer weer van rietmaaien en schouwen in ere is hersteld, gedijt het lepelblad weer goed en zeer plaatselijk heeft het zich zelfs uitgebreid. Een enkele keer, zoals in de Schaalsmeer, groeit in de buurt van het lepelblad ook een andere zeldzame brakwaterplant, nl. de eveneens witbloemige echte selderij.

Zilte graslanden als oertypen van de brakke veenweiden

Vermeldenswaard zijn de zilte graslanden van de Schaalsmeer, welke buiten de Zaanstreek, Waterland en de voormalige IJsselmeerkust alleen nabij de kust worden aangetroffen. Deze zilte graslanden behoren tot onze oudste weilanden en zijn rond de negende eeuw door begrazing van het ontgonnen hoogveen ontstaan. Ik vind het altijd nog verbazend dat duizend jaar later deze natte, extensief begraaide weilanden nog steeds in het Wormer- en Jisperveld

worden aangetroffen en dat op verschillende plaatsen nog kwelderplanten als zilte rus, schorrezoutgras en zilte schijnspurrie zijn te vinden. Echt massaal komen deze kwelderplanten niet meer voor, behalve in situaties met zoute kwel zoals in de Schaalsmeerpolder. Hier komen plaatselijk zelfs zulke grote oppervlakten zilt grasland voor, dat je je bijna op de kwelders van Terschelling waant. Plaatselijk groeit nog veel melkkruid, aardbeiklaver en zilte zegge; in augustus is op opengetrapte plekken nog zilt kweldergras te vinden. Vroeger heeft hier ook nog knolvossestaart gestaan, maar het is onzeker of deze soort er nu nog voorkomt. Het meest opmerkelijke van dit zilte grasland is wel de sterk pollige structuur, veroorzaakt door de zeer extensieve beweiding. Dergelijke graslandtypen zijn behalve bij zoutplanten ook zeer in trek bij kwetsbare weidevogels als de Kemphaan. We kunnen daarom ook gerust stellen dat we hier te doen hebben met een voorbeeld van het weidevogelbiotoop, dat rond de negende en tiende eeuw in de Zaanstreek begon te ontstaan. Helaas is het zilte grasland op deze plek geen directe voortzetting van het duizend jaar geleden ontgonnen hoogveen. De Schaalsmeer is immers een ingepolderd en drooggemalen meer, zodat we moeten aannemen dat de zilte graslanden op deze plek pas na 1600 zijn ontstaan.

Koekoeksbloem-hooiland: het blauwgrasland van de brakke venen

Van een heel ander kaliber, maar eveneens door de mens beïnvloed, zijn de bloemrijke hooilanden. In het Hollandse veengebied kunnen grofweg twee typen worden onderscheiden: het blauwgrasland en het koekoeksbloem-hooiland.

De blauwgraslanden worden vanwege hun hoge soortenrijkdom tot de meest waardevolle vegetaties van Nederland gerekend. Vroeger kwamen grote oppervlakten van dit type hooiland voor in de Krimpenerwaard en rond Zegveld. Door ontginning, kunstmestgebruik en ontwatering zijn er nog maar zeer kleine snippers over. De naam blauwgrasland is afgeleid van het enigszins blauw gekleurde hooi van pijpestrootje en blauwe zegge en de opvallend blauwe bloemen van klokjesgentiaan en blauwe knoop.

Door het brakke water komen deze zeldzame graslandtypen in de Zaanstreek echter niet voor. Vergelijkbaar zijn echter de koekoeksbloem-hooilanden, die wat vaker worden bemest (slootbagger, waterplanten, organisch afval) en elk jaar extensief worden begraasd. Erg vaak zul je dit hooilandtype niet meer tegenkomen, want door veranderingen in het beheer en de waterhuishouding zijn de meeste van deze hooilandjes verdwenen. Kenmerkende planten van dit hooilandtype zijn rietorchis, schraalland-paardebloemen en tweerijige zegge. Tevens komen er soorten uit het bloemrijke rietland voor zodat het soms niet gemakkelijk is om een koekoeksbloem-hooiland van een bloemrijk rietland te scheiden. Het voorkomen van grassoorten als tandjesgras, beemdlangbloem, rood zwenkgras, kamgras en blauwe zegge, geeft echter aan dat we met een hooiland te doen hebben. Karakteristiek voor de brakwatervenen is ook het gezamenlijk voorkomen van smalle weegbree en addertong. Ook harlekijn hoort in dit type hooiland thuis, maar deze soort is in vrijwel het gehele hollandse veengebied verdwenen. Het Wormer- en Jisperveld kende rond de oorlogsjaren verschillende vindplaatsen; de meest beroemde was wel de vindplaats op het Kneppelsoord, ten noordwesten van de Poel. De zaanse bioloog Wim Meijer beschreef het terrein in 1944 als volgt:

“Het hooilandje met de dichtgegroeide sloten ertussen: Hoewel het een heel ander karakter heeft, is dit gedeelte van het Kneppelsoord al even interessant als de rietkraag. Omstreeks mei zien we op een drietal plaatsen de prachtige harlekijnsorchis in talrijke exemplaren in een vegetatie van zwarte en blauwe zegge. Het gele composietje thrincia (vertakte leeuwentand), komt daar ook in behoorlijk individuen aantal voor. Na de eerste snee is het aspect van dit

hooiland totaal veranderd. Dan is het meer een zee van bloeiend tandjesgras; geelgroene zegge komt hier en daar ook in dit gedeelte voor."

Helaas is het Kneppelsoord uiteindelijk onder beheer van de gemeente Wormerland komen te staan, waarna het gehele aspect veranderd is. Nu is het een recreatieterrein, waar langs de oever nog wel wat interessante soorten zijn te ontdekken; Harlekijn hoeft je echter niet meer te zoeken.....De teloorgang van het harlekijn hooiland hangt samen met een complex aantal factoren. De belangrijkste zijn wel het ontbreken van voldoende grote wisselingen in de waterstand en het ontbreken van de combinatie hooien en extensief nabeweiden. Door oud kaartmateriaal te bestuderen is het duidelijk dat dit hooilandtype vooral voorkwam op overgangen tussen extensief hooiland en rietland. Tevens kwam dit type voor in voormalige rietlanden, die door het opbrengen van een dunne laag bagger geleidelijk werden omgezet in nat hooiland. Waarschijnlijk kan een hooiland met harlekijn en addertong nog steeds worden gecreëerd, mits er een combinatie van hooien en nabeweiden wordt toegepast. De meest geschikte plaatsen zijn misschien wel te vinden in verzuurde rietlanden, welke na het opbrengen van een baggerlaag geleidelijk worden omgezet in hooiland. Ook kunnen stukken verruigd rietland, welke grenzen aan restanten oud hooiland, worden afgeplagd om koekoeksbloem-hooiland te creëren. De zure bodem zal dan wel met bagger of kalkstrooien verrijkt moeten worden, omdat er anders snel een veenmosrietland ontstaat.

Oeverplanten veroveren het water

Behalve mensen, kunnen ook planten het water in land omzetten. Dit proces, verlanding genaamd, is op verschillende plaatsen in het Wormer- en Jisperveld waar te nemen. De eerste pioniers van het open water zijn riet en kleine lisdodde, maar in zwak brakke veenterreinen zoals het Wormer- en Jisperveld speelt ook de ruwe bies nog een rol van betekenis. In rustig, ondiep water kan een sloot snel door riet of ruwe bies gekoloniseerd worden, maar in dieper water gaat de verlanding veel minder snel. Vaak zien we hier dat alleen het riet met enige voorzichtige uitlopers vanuit de oever het water koloniseert. Golfslag en de positie ten opzichte van de heersende windrichting is eveneens van belang. Zo zien we langs de oostkant van grote wateren slechts zelden brede rietkragen ontstaan. Door de wind ontstaat hier een aflandige onderwaterstroom, waardoor zich weinig modder langs de oever kan ophopen. Geheel omgekeerd is de situatie langs de westoever, waar de modder met de onderstroom naar toe wordt getransporteerd. Ondanks de golfslag kunnen zich op deze steeds ondieper wordende plekken toch brede rietkragen ontwikkelen. Dat zo'n proces zeer snel kan verlopen bewijst wel de westkant van de Merken. Het daar aanwezige berkenbos en het kraaiheidelandje zijn hier uit jonge rietlanden ontstaan welke zich pas na 1910 door verlanding hebben ontwikkeld.

Bloemrijk- en veenmosrietland

De wortels van pioniers als riet, lisdodde en ruwe bies vormen een ondergronds vlechtwerk, dat door de afgestorven plantendelen uiteindelijk steeds dikker en steviger wordt. Na enkele jaren ontstaat er een drijvend veenpakket, de kragge. Deze kragge kan matig tot zeer sterk veren, afhankelijk van de pionierssoort die de wortelmat heeft gevormd. Steeds meer planten beginnen zich nu in de kragge te vestigen, waardoor de vegetatie anders van samenstelling wordt. Deze voortschrijdende verandering wordt successie genoemd. Wie regelmatig in de veenterreinen komt, heeft ongetwijfeld gezien dat niet overal dezelfde planten aan de successie deelnemen. De invloed van de oorspronkelijke pionierplant, de samenstelling van het water en de bemoeienis van mens en dier zijn hier de oorzaak van.

Langs de riet- en lisdoddekragen vestigen zich al gauw planten met opvallend gekleurde bloemen, zoals de gele waterkers en gele lis. Meestal vinden we er ook de tere blauwe lipbloemen van het blauw glidkruid en de roze aren van moerasandoorn. Wie op de geur afgaat, zal tussen het riet of de ruwe bies vrijwel zeker watermunt aantreffen, veelal vergezeld door de opvallend grote bladen van waterzuring. In ondiep water vinden we tussen de ruwe bies ook nog de witte bloemen van moeraswalstro en kleine watereppe. Het is opmerkelijk dat een soort als gele lis rond de oorlogsjaren in het Wormer- en Jisperveld vrijwel niet werd aangetroffen: het zoutgehalte van het water was toen nog veel te hoog. Tegenwoordig is het water echter zo verzoet, dat echte nieuwkomers het gebied al zijn binnengedrongen. Op verschillende plaatsen groeien al de grote drijvende poller van pluimzegge, in het zuidelijk deel van het Wormer- en Jisperveld kom je regelmatig waterscheerling tegen, terwijl rond de Jisperhaven al kalmoes groeit. Al deze planten zijn typische zoetwatersoorten, die men vijftig jaar geleden tevergeefs in het Wormer- en Jisperveld moest zoeken.

Ruig rietland

Als de kragge aan haar lot wordt overgelaten zal deze zich meestal ontwikkelen tot een ruig en bijna ondoordringbaar rietland. Dit rietland wordt gekenmerkt door hoogopgaande soorten als het rozerode harig wilgenroosje en de witte en roze schermen van gewone engelwortel en koninginnekruid.. Op veel plaatsen slingeren hier miniatuurlianen van haagwinde en bitterzoet zich langs het riet omhoog. Heel kenmerkend voor de venen van het brakke water zijn heemst en moerasmelkdistel. Heemst is wel de meest bijzondere plant van het ruige rietland. Deze soort, met opvallend roze bloemen en een grijsviltig blad, komt bij uitstek voor in oude rietlanden welke vrijwel nooit worden gemaaid. Waarschijnlijk speelt golfslag een belangrijke rol, want heemst groeit bijna uitsluitend in rietkragen langs brede wateren en sloten. Het bij harde wind opspattende water zorgt voor een konstante aanvoer van voedingsstoffen en zouthoudende slibdeeltjes, iets wat van groot belang is voor deze soort. Heemst voelt zich vooral thuis in rietkragen waar de ondergrond uit zeer vochtig rietstrooisel bestaat of waar een dicht mostapijt aanwezig is; dit zijn ideale kiemplaatsen voor deze brakwaterplant. Op plaatsen waar veel rietstengels liggen opgehoopt is de situatie veel ongunstiger; de toplaag wordt hier al gauw te droog waardoor brandnetels gaan overheersen. Uiteindelijk ontstaat er een dichte ondergroei van grote brandnetel en haagwinde en wordt het rietland te donker voor heemst. Wie de plant nooit gezien heeft moet maar eens langs de dijkdoorbraak bij Oost-Knollendam fietsen. In augustus zijn hier langs het fietspad heemst en moerasmelkdistel nog te bewonderen.

Ruige rietlanden kunnen meer dan een halve eeuw standhouden, vooral als er niet wordt gemaaid. De golfslag zorgt voor een onafgebroken afbraak en wederopgroei van het rietland, waardoor de structuur en soortensamenstelling vrijwel ongewijzigd blijft. Het eeuwige leven heeft het ruige rietland zeker niet, want op den duur zullen de eerste grauwe wilgen zich gaan vestigen. Het ruige rietland zal dan langzaam overgaan in struweel. Gelukkig hebben de rietlanden van de brakwatervenen een veel grotere kans om jarenlang rietland te blijven dan de venen van het zoete water. Hier slaan bij het staken van het beheer vrijwel onmiddellijk elzen op, zodat er al zeer vroeg een moerasbos kan ontstaan. Door het nog steeds enigszins brakke karakter van onze regio blijven de ruige rietlanden nog wel een tijdje gevrijwaard van bosvorming, maar voor hoe lang is onduidelijk. Want één ding is duidelijk: de verzoeting gaat onverminderd door. Eens zal dan ook bij ons de situatie ontstaan dat in vrijwel al het rietland dat met rust wordt gelaten al snel een bos zal ontstaan.

Bloemrijk rietland

Rietkragen die jaarlijks worden gemaaid zullen zich nooit tot ruig rietland ontwikkelen. Dit type rietland bestaat namelijk bij de gratie van een enigszins dikke, voedselrijke strooisellaag. Deze strooisellaag wordt gevormd door de jaarlijks afvallende bladeren en omgeknakte stengels. Door te maaien en de vegetatie af te voeren, wordt de opbouw van een dikke strooisellaag voorkomen. Hierdoor komen minder voedingsstoffen uit de afstervende plantendelen op de bodem en de invloed van het zure regenwater en de humuszuren wordt groter. Tevens ontvangt de bodem in het voorjaar veel meer licht, omdat de riet en lisdoddestengels dan nog niet volledig zijn uitgegroeid. Al deze factoren leiden ertoe dat nieuwe plantensoorten zich in het jonge rietland kunnen gaan vestigen.

Het gemaaide, jonge rietland wordt vooral gekenmerkt door het voorkomen van diverse mossoorten, zoals dikkopmos en puntmos, en lage kruiden als echte koekoeksbloem, pinksterbloem, rietorchis en moerasrolklaver. Door het bloemrijke karakter wordt dit rietlandtype vaak 'bloemrijk rietland' genoemd. Waar de maaier hier en daar wat gemaaid riet vergeet op te ruimen kunnen varensoorten als kamvaren, wijfjesvaren, smalle en brede stekelvaren in hoge dichtheden voorkomen. In vroeg gemaaide rietlanden waar regelmatig een ijle strooisellaag blijft liggen, is zelfs de zeldzame addertong aan te treffen.

Ook in het bloemrijke rietland zijn verschillen te constateren tussen de zoete en licht brakke veenterreinen. Waterdrieblad en wateraardbei komen vrijwel uitsluitend in de venen ten zuiden van het Noordzeekanaal voor. Grote ratelaar en moeraslathyrus mijden de centrale delen van de Zaanstreek, maar komen ten westen van de lijn Assendelft - Krommenie in verschillende veentjes weer voor. Kenmerkend voor de brakwatervenen zijn de bloemrijke ruwe-biesvegetaties en het talrijke voorkomen van gevleugeld hertshooi. Het voorkomen van ruwe bies in dit rietlandtype is zeer bijzonder en is typisch voor onze zaanse venen. Een dergelijke combinatie komt buiten deze regio vrijwel niet voor en het 'bloemrijke biezenland' behoort daarmee tot de meest zeldzame vegetatietypen van West-Europa. Laten we daarom zuinig zijn op onze ruwe biezenlanden en geef ze waar mogelijk overal de kans om tot hun recht te komen!

De levensduur van dit zeldzame rietlandtype is helaas beperkt; gewoonlijk bestaat het niet meer dan tien tot vijftien jaar en dan nog alleen als het uit een in 't water staand biezenland is ontstaan. Dit laatste is de grootste bottleneck van het 'ruwe biezenland': er vindt te weinig verlanding plaats. Jong, waterrijk rietland met ruwe bies is vrijwel nergens meer te vinden. Wel vind je vaak in afgesloten sloten verstoorde vegetaties van ruwe bies; door de grote waterstandwisselingen ontwikkelt zich hier een soortenarm type met fioringras. Gaat men dit echter maaien, dan zijn binnen niet al te lange tijd goede resultaten te verwachten. Veel gunstiger zou het zijn als men tot vijftig cm diepe sloten met ruwe bies liet dichtgroeien. Nog beter is het uitgraven van smalle, 50-75 cm diepe sloten (petgaten), waar - als het water helder is - ook weer groot nimfkruid zou kunnen gaan groeien. Onder gunstige omstandigheden kan dan binnen enkele jaren een dichte ruwe biesvegetatie ontstaan, waar ook zeebies en kleine watereppe zal gaan groeien. Begaanbare biezenmatten kunnen in de winter worden gemaaid en op den duur worden omgezet in bloemrijk biezenland met puntmos en dikkopmos. Zodra de mosmat is ontwikkeld kan er in het najaar worden gemaaid, waarna het uitermate geschikt wordt voor de vestiging van veenmossen en misschien zelfs de veenmosorchis.

Op zoek in het veenmosrietland

Als het maaien blijft doorgaan zullen langzaam maar zeker de veenmossen het bloemrijke rietland in bezit nemen. Met de komst van deze mossen veranderen de omstandigheden zich drastisch. Veenmossen zijn namelijk in staat om invloed uit te oefenen op hun omgeving en deze “naar hun eigen hand te zetten”. De mossen werken als een soort transformator: ze nemen allerlei opgeloste voedingsstoffen op en geven hiervoor waterstofionen af. Langzaam maar zeker verzuurt de toplaag van de bodem waardoor andere plantensoorten niet meer kunnen ontkiemen. Deze zure bodem vormt voor de veenmossen geen enkel probleem: ze gedijen er juist steeds beter op!

Aanvankelijk zorgt de komst van de veenmossen nog voor weinig problemen, integendeel! Juist in het bloemrijke veenmosrietland zijn de meeste plantensoorten te vinden. Het is de favoriete groeiplaats van veenmosorchis, rietorchis, vleeskleurige orchis en welriekende nachtorchis. Als het maaibeheer ongewijzigd wordt voortgezet, zal de verzuring - geholpen door de zure regen - een verdere vestiging van al deze soorten weer tegenwerken. Illustratief is het voorbeeld van een orchideëenlandje in het Guisveld. Toen midden zeventiger jaren het maaibeheer was hervat, namen rietorchis en welriekende nachtorchis explosief toe. Twintig jaar later hebben de orchissen zich steeds meer verplaatst naar de minder zure en voedselrijkere slootkant; in het verzuurde rietland houdt alleen de welriekende nachtorchis het nog lang uit. Gelukkig is tegen deze verzuring iets te doen door het opspuiten van een zeer dun laagje bagger, vermengd met water. Deze voedselrijke baggerfilm kan de verzuring een tijdelijk halt toeroepen; als na deze verstoring het maaien weer wordt voortgezet ontstaat er opnieuw een ontwikkeling naar bloemrijk veenmosrietland. In het Wormer- en Jisperveld bestaat tevens nog de unieke situatie dat koeien vanuit het grasland het aangrenzende rietland kunnen begrazen. Door de inloop van het vee verzuurt de kragge veel minder snel, waardoor het bloemrijke veenmosrietland langer stand houdt. Een soort als veenmosorchis blijkt zich bij uitstek in deze situaties goed te handhaven.

Door het jaarlijks maaibeheer zal de toplaag van de bodem nauwelijks verrijkt worden met voedingsstoffen uit de afgestorven plantendelen. Voedingsstoffen worden immers door het maaien steeds afgevoerd waardoor een gebrek aan fosfor ontstaat. Dit fosfor is een noodzakelijke voedingsbron voor de meeste kruidachtige planten. Omdat de veenmossen gestaag blijven doorgroeien wordt de kragge dikker en relatief droger, waardoor de toplaag steeds meer geïsoleerd raakt van het voedselrijke buitenwater. Zuur, voedselarm regenwater krijgt daarom steeds meer invloed op het rietland, en na enkele jaren kan er zelfs een tot vijftig cm diepe ‘regenwaterlens’ ontstaan. In zo’n situatie is het rietland voor de meeste plantensoorten te zuur en voedselarm geworden om nog te kunnen ontkiemen. Reeds gevestigde planten kunnen het nog wel even uithouden, maar ook zij zullen op de lange duur het loodje leggen. Zelfs het riet kan slecht tegen verzuring en komt nog maar in enkele ijle sprietten voor.

Wat overblijft is een open, vrij soortenarme vegetatie waar veenmossen volledig de dienst uitmaken: het veenmosrietland. Verscheidene kruiden kunnen zich echter uitstekend in het veenmosrietland handhaven. zompzegge, tormentil, veenpluis en waternavel schijnen zich nauwelijks aan het zure en voedselarme milieu te storen. Aan enkele soorten is zelfs te zien op welk tijdstip er ongeveer gemaaid wordt. Groeit er veel veelbloemige veldbies, kruipganzerik, tormentil, zwarte zegge en zompzegge, dan wordt er vrijwel zeker vóór de winter gemaaid. Ook het veenmosrietland kent enkele karakteristieke plantensoorten, zoals de ronde zonnedauw, een insektenetend plantje. Op de circelvormige blaadjes bevinden zich rode klierhaartjes met een glinsterend kleefdruppeltje. Nietsvermoedende vliegen en libellen laten zich hierdoor maar al te vaak verleiden, natuurlijk met fatale gevolgen. Door insekten te verteren, zorgt de zonnedauw voor enige aanvulling van zijn karige menu.

Heide in het moeras

Bij een blijvend maaibeheer gaan zich in het veenmosrietland uiteindelijk heidesoorten vestigen. Na verloop van tijd ontstaat er een sterk geurend heideveldje, wat voor vele moerasbezoekers een bijzondere gewaarwording is. Deze unieke moerasheide bestaat gewoonlijk maar uit één heidesoort. Meestal is dit de kraaiheide, welke soms grote oppervlakten kan beslaan (o.a. langs de Merken en op de Baanakkers). Plaatselijk kan ook struikheide of grote veenbes (lepeltjesheide) voorkomen. In de wat oudere moerasheiden groeiden zelfs verschillende van deze heidesoorten door elkaar.

Omdat de bodem uit veen bestaat en met veenmossen is bedekt, worden de moerasheiden vaak vergeleken met hoogvenen; vooral omdat moerasheiden tot de meest zure en voedselarme vegetaties van het veenweidegebied behoren. De vergelijking met hoogveen wordt versterkt door het voorkomen van typische hoogveensoorten als struikheide en rood veenmos (*sphagnum rubellum*). Op grond van al deze kenmerken wordt vaak ten onrechte aangenomen dat de moerasheiden zelfregulerende miniatuurhoogveentjes zijn. Wordt er echter nauwkeuriger gekeken, dan blijken er aanzienlijke verschillen te bestaan.

Moerasheiden zijn voedselrijker dan hoogvenen, hebben een afwijkende waterhuishouding en zijn zeker niet zelfregulerend. Zodra het maaibeheer wordt gestaakt groeit de moerasheide dicht met grassen, varens en berken. Uiteindelijk kan de heide zelfs verdwijnen, wat op verschillende plaatsen elders in de Zaanstreek is waargenomen (Wijde Wormer, Noorderveen, de Reef).

Oude kaarten en grondboringen tonen aan dat de moerasheidesjes nog maar kort geleden uit open water zijn ontstaan. Het oudste moerasheide complex is waarschijnlijk het “Heitje van Katham” nabij Volendam. Op dit heideterrein, dat vanaf het fietspad goed met een verrekijker is te bestuderen, komen vier heidesoorten bij elkaar voor: kraaiheide, struikheide, dopheide en lavendelheide. Het voorkomen van lavendelheide is iets heel bijzonders, want het is een typische soort van voedselarme vennen en hoogvenen. Deze voorjaarsbloeiër komt buiten Volendam nergens in het west-nederlandse laagveengebied voor. Het voorkomen van al deze verschillende heidesoorten en de (vroegere) vangsten van twee typische heidevlinders (*ematurgia atomaria*, *chlorissa viridata*), zijn een aanduiding dat dit heideterrein al zeer oud is; mogelijk is het al rond 1600 ontstaan.

Moerasbos

Als de natuur in het Wormer- en Jisperveld haar gang kan gaan, zal zich op verschillende plaatsen een moerasbos (broekbos) gaan ontwikkelen. Deze natuurlijke ontwikkeling heeft in het Wormer- en Jisperveld nog maar op zeer bescheiden schaal plaats gevonden. Deze uitspraak lijkt in tegenstelling met de werkelijkheid, want wie rond Jisp het gebied doorvaart zal daar betrekkelijk veel boomopslag zien. De meeste bomen zijn hier echter in de zestiger jaren aangeplant door particulieren, toen zij kleine stukjes land konden kopen welke als recreatieterrein werden ingericht. Om beschut te zijn tegen de bijna altijd aanwezige wind, werden allerlei bomen aangeplant.

De boomopslag op particulier terrein is zelden interessant: de meeste soorten zijn ‘exoten’ en de ondergroei is veelal verstoord. Toch komen er in het Wormer- en Jisperveld ook een aantal natuurlijke bosjes voor, bijv. ten westen van de Merken en op de Baanakkers bij Jisp. Deze bosjes zijn echter een betrekkelijk nieuwe verschijning in ‘t veld. Veelal zijn ze niet meer dan een eeuw geleden ontstaan op veenmosrijke en slecht bereikbare terreinen, welke uit het agrarisch beheer werden genomen. Illustratief voor deze snelle bosontwikkeling is een zinsnede uit het rapport van de zaanse bioloog Wim Meijer. In 1944 beschreef hij een veenmosterrein langs de Merken als volgt: “In het noordelijk gedeelte zien we opslag van

berken. Als die boompjes, die nog geen meter hoog zijn, met rust gelaten worden, zullen we op den duur een berkenboschje zien verschijnen.”. Tegenwoordig komt op dezelfde plek een hoog opgaand berkenbos van bijna één hectare voor.....

Binnen Noord-Holland zijn de moerasbossen in twee hoofdtypen in te delen: elzenbroek en berkenbroek. In de zoetwatergebieden van Kortenhoef, Ankeveen en het Naardermeer komen beide bostypen voor, maar boven het Noordzeekanaal groeit vrijwel uitsluitend berkenbroek. Deze berkenbosjes staan vooral op in verlaten moerasheiden en veenmosrijke rietlanden; het ruige en bloemrijke rietland wordt vanwege hun voedselrijkdom door berken gemeden. Voor een succesvolle ontwikkeling van elzenbroek in het voedselrijke rietland is het water in de zaanse regio kennelijk nog steeds te brak.

De ondergroei van het berkenbos bestaat aanvankelijk nog uit soorten van het veenmosrietland of de moerasheide. Karakteristieke houtachtige planten zijn grauwe wilg en witbloeiende struiken als lijsterbes, krenteboompje en appelbes, en soms, zoals op de Baanakkers, ook hulst. In smalle, verdroogde delen kunnen fioringras, ruw beemdgras, bitterzoet, braam en brede stekelvaren gaan overheersen. Het berkenbos kent weinig exclusieve kruidachtige planten; vrijwel alle soorten komen ook in de open verlandingsvegetaties voor. Een uitzondering hierop vormt de rankende helmbloem, die al meer dan vijftig jaar geleden in het bosje van de Baanakkers werd aangetroffen. Bijzonder is soms wel de mosgroei, met in de oudste delen van het moerasbos soorten als klein platmos (*plagiothcium laetum*) en geelsteeltje (*orthodontium lineare*). Eigenlijk zijn de berkenbosjes van het Wormer- en Jisperveld nog te jong en zeker veel te klein om een rijke ondergroei van mossen, paddestoelen en lage kruiden te herbergen.